

Milan Pahor

ODMEV MED SLOVENCİ V ITALIJI NA DOGAJANJE V SLOVENIJI PRED OSAMOSVOJITVIJO

Slovensko narodno vprašanje je dozorelo okrog leta 1848. Poznano in značilno je obdobje poimenovano »pomlad narodov«. Krepila se je narodna pripadnost, narodna zavest. Pravi značaj narodnega gibanja s političnimi cilji narodne osamosvojitve in uveljavitve je dobila v času meščanske revolucije v letu 1848. Nosilci te pomladi na Slovenskem so bili svobodomiselni duhovniki, liberalni krogi inteligence, prodorni podjetniki, ki so bili sposobni napisati znameniti program Zedinjene Slovenije. To je bil v bistvu revolucionaren program. Dotlej so bili Slovenci bolj Kranjci, Štajerci, Primorci, Korošci, zdaj se je začenjala skupna pot znotraj avstro-ogrske monarhije, kljub dejstvu, da so bili iz tega procesa izvzeti Rezijani, Benečani in Prekmurci. Pred

tem je le Primož Trubar v 16. stoletju združil Slovence s svojim kulturnim programom ter z uvedbo pisne slovenščine.

Zahodni del slovenskega naroda je takrat kazal določeno dinamiko v narodnem in socialnem pomenu rasti celotnega slovenskega naroda. Takrat sta bila nedvomno Celovec in Gorica kulturni prestolnici slovenskega naroda pred Ljubljano. Trst je prednjačil na drugih področjih: prav v mestu ob Jadranu je nastajal slovenski meščanski razred, prav tako delavski, da ne govorimo o gospodarstvu. V Trstu je bila prisotna še specifika slavjanstva oziroma slovanstva. Slovenski narodni preporod (v Trstu) je potegnil za sabo ostale Slovane: Hrvate, Srbe, Črnogorce, Bošnjake, Čehe, Slovake in druge (Poljake). V Trstu je leta 1848 nastalo Slavjansko (in ne Slovensko) društvo, prav tako v letu 1861 so ustanovili Slavjansko čitalnico (in ne slovensko) kot prvo tako ustanovo na celotnem slovenskem etničnem ozemlju.¹

Slovenci v Trstu so bili nedvomno zavedni Slovenci, obenem pa so se čutili Slovane, kasneje še Jugoslovane. Prvi pojem ni izključeval drugega in tretjega, vsi so se nekako dopolnjevali. Slovenski narodni zavesti se je dodala slovanska vzajemnost, kasneje še jugoslovanska ideja. Po drugi strani pa so Slovenci na zahodnem robu etničnega ozemlja bili sestavni del celotnega naroda in njegovega razvoja. Vrsta politikov, kulturnikov in mislecev je idejno pogojevala celoten slovenski prostor in tako prispevala k splošni rasti: Henrik Tuma, Etbin Kristan, Ivan Cankar, Josip Wifan, Srečko Kosovel, Ivan Regent, Vladimir Martelanc, Engelbert Besednjak in še kako drugo ime bi lahko dodali.

Ločitev od matičnega telesa je bila močna in zaznavna po podpisu rapalske pogodbe, ki je pustila pod Italijo tretjino slovenskega naroda. Osrednji Slovenci pa so prišli v Jugoslavijo. Primorci in Korošci so ubrali svojo pot. Večina slovenskega primorskega protifašističnega gibanja (borbaši, tigrovci, narodni revolucionarji, krščanski socialci) se je aktivno zavzemala za priključitev k matični Jugoslaviji; tržaški komunist Pino Tomažič je razmišljal o slovenski sovjetski republiki. Protifašistično gibanje se je nato povsem logično prelilo v skupni slovenski narodnoosvobodilni boj. Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je že 15. junija 1941 objavila Temeljna gesla. V drugi točki je bilo takrat zapisano: »Osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vštévši koroške in primorske Slovence.«²

Narodnoosvobodilni boj je torej ponovno združil vse zdrave sile v boju proti fašizmu in nacizmu, proti okupatorju, proti vsem tistim, ki so hoteli zbrisati slovenski narod z zemljevida Evrope. Vse te teze so bile nato potrjene in sprejete

1 Pahor, *Slavjanska sloga*, str. 13–21.

2 Pahor, 40-letnica nastanka OF, str. 37.

16. septembra 1943 na Vogrskem na Primorskem po kapitulaciji Italije;³ malo kasneje pa še na II. zasedanju Avnoja 29. novembra 1943 v Jajcu. Nastajala je nova federativna Jugoslavija, v kateri je sobivala Republika Slovenija.

V letih 1945–1946 se je bil trd diplomatski boj za nove meje med Italijo in Jugoslavijo (Slovenijo). Odločitev o razmejitvi je padla na pariški mirovni konferenci in 15. septembra 1947 je večina Primorske in Istre pripadla novi Jugoslaviji, Goriški Slovenci, Benečani, Rezijani in Kanalski Slovenci pa so ostali pod Italijo. Tržaški Slovenci so se jim priključili jeseni 1954 po podpisu londonskega sporazuma.⁴ Slovenci v Italiji so šli po svoji poti, različni od one v matični Sloveniji. Bili so na meji med dvema svetovoma, vzhodom in zahodom, na meji med socializmom in kapitalizmom.

Slovenci v Italiji so živeli v parlamentarni demokraciji, v zahodnem svetu. Živeli so v pluralistični družbi in bili prvi Slovenci v Evropski uniji. Večina Slovencev je bila v socialistični družbi, v socialistični Sloveniji, v federativni Jugoslaviji. Kljub vsemu navedenemu je bil prihod Italije pravi šok za Slovence, ki so v bistvu spoznali Italijo z izkušnjo fašističnega režima. Tako so Slovenci v Italiji v letu 1947 postali izgubljeni bratje (in sestre), leta 1954 pa še odpisani in delno pozabljeni v razmišljanju matičnih Slovencev. V obdobju med obema vojnama sta bili Koroška in Primorska močno prisotni v zavesti drugih Slovencev. Tako je bilo še v prvem obdobju po drugi vojni, nato je po letu 1954 vse polagoma zbledelo.

Med Slovenci v Italiji je bila živa jugoslovanska misel. Na Tržaškem, Goriškem, v Benečiji in Reziji je na desetine spomenikov, ki so posvečeni padlim v NOB. Padli so se borili za Slovenijo in Jugoslavijo, nikakor ne za Italijo. Nismo se marali. To je septembra leta 1980 v Bazovici nazorno povedal znani protifašist in obsojenec na drugem tržaškem procesu Dorče Sardoč: »Italija nas ni marala, ampak tudi mi nje ne.«⁵

Med Slovenci v Italiji že od leta 1947 ni bilo enotne fronte. Ko so bila znana določila pariške mirovne konference, je prišlo do cepitve na desnici, ko so katoliške sile ustanovile svoje stranke. Sledil je hud razkol na leviči sredi leta 1948, po objavi resolucije informbiroja. Posledice komunističnega spora so bile najhujše v Trstu in Miljah, manj v Tržiču, skoraj nezatne v Gorici. Spor je dobesedno razklal posamezne organizacije, razdvajal pa je tudi posamezne družine. Občinske volitve leta 1949 v Trstu so pokazale, da je velika večina slovenskih volivcev na strani Komunistične partije Italije, projugoslovanski del volivcev pa je bil v bistvu enakovreden liberalnemu in katoliškemu delu.

3 Pahor, September 1943, str. 29.

4 Pahor, Evropski vplivi na slovensko družbo, str. 131–135.

5 NŠK, Odsek za zgodovino, fond HI, fasc. 1. Tržaški proces, mapa spominske svečanosti in proslave, govor Dorčeta Sardoča.

Titovski del manjšine je imel v svojih rokah kulturne ustanove (Slovensko gledališče, Glasbeno matico, Narodno in študijsko knjižnico), časopis Primorski dnevnik in nepremičnine. Katoliško-liberalni del je obvladoval slovensko šolo in Radio Trst A, torej tisti del, ki je bil v državnih rokah Italije. Mednje so prišli emigranti, ki so zapustili socialistično Slovenijo iz političnih razlogov. Večina emigrantov (to so bili v glavnem intelektualci in duhovniki) je kasneje odšla v ZDA in Argentino. Radio Trst A je bil dolga leta glasnik zahoda (angloameriškega) in seveda antikomunizma v socialistični svet prek Slovenije.⁶

V letih 1952 in 1953 se je začelo postopno ukinjanje oziroma zmanjševanje velikih organizacij in zvez, ki so nastale ob osvoboditvi ter jih je denarno vzdrževala Slovenija (oziroma Jugoslavija). To je bil jasen znak, da jugoslovanska stran krči svoje postojanke. To je prišlo še bolj do izraza v letih 1954 in 1955 po podpisu londonskih sporazumov. Takrat je prišel pod vprašaj obstoj osrednjih kulturnih ustanov: gledališče da ali ne, knjižnica da ali ne? Samo zaradi trme vodstva krovne organizacije Slovencev v Italiji Slovenske kulturno-gospodarske zveze (SKGZ), ki je bila sicer projugoslovansko usmerjena, so ostale kulturne ustanove pri življenju. To je bil (morda) najtežji trenutek, ko so se Slovenci v Italiji resnično čutili odpisane. Šoku ob ponovnem prihodu Italije je sledila gospodarska kriza, ki je pospešila izseljevanje iz Trsta in okolice v Avstralijo in Kanado, iz Benečije pa predvsem v Belgijo. Svetli trenutek je bil podpis videmskega sporazuma v letu 1955, ki je uvedel nov dokument – prepustnico. Tako so lahko v obmejnem pasu prehajali čez mejo, drugače bi lahko resnično zavladata neprebojna železna zavesa.⁷

Z zamislimi Edvarda Kardelja o manjšini v italijanski stvarnosti se niso strinjali katoliško in liberalno misleči Slovenci, sicer razdrobljeni v več političnih skupin. Ko je vodstvo prevzel Engelbert Besednjak, ki je v tedniku *Novi list* (1954–1996) zagovarjal bolj pragmatično projugoslovansko smer, so se pojavila razhajanja. Proti tej smeri sta bila predvsem Teofil Simčič in Peter Šorli, ki sta zagovarjala bolj konservativno smer, ki je bila protikomunistično nastrojena. Glasnik tega gibanja je bil tednik *Katoliški glas* (1949–1996).⁸ Po zgledu liberalcev se je tudi katoliška komponenta močno angažirala na kulturnem in prosvetnem polju. V nekaj letih je kljub skromnim sredstvom, ki so jih imeli na razpolago, prekosila liberalno organiziranost. V ozadju so bili nedvomno emigrantski krogi, ZDA in Vatikan. Na Svetih Višarjah so potekala srečanja predstavnikov treh Slovenij: emigrantske, zamejske in opozicijsko matične.

Tudi v stranki Vittorija Vidalija je prišlo po XX. kongresu Komunistične partije Sovjetske zveze do popuščanja in postopnega navezovanja stikov z

6 Pahor, *Obujanje kulturno-prosvetnega delovanja*, str. 215–232.

7 Pahor, *Primorski Slovenci pod Italijo*, str. 174.

8 Kacin Wohinz-Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 146.

Jugoslavijo. Vidali in njegovi sodelavci so se s slovenskimi predstavniki sestali še leta 1962 v Ljubljani. Trajalo je še nekaj let in leta 1967 je prišlo do združitve sprtih organizacij levice pod okriljem SKGZ. Od takrat dalje je leвица vodila bolj unitarno politiko do vprašanja slovenske manjšine v Italiji in sodelovanja s Slovenijo in Jugoslavijo, zato je leвица v italijanskem parlamentu po letu 1970 začela vlagati zakonske osnutke za doseg manjšinskih pravic. V letu 1971 je bil nato sestanek med predsednikom italijanske vlade in Enotno delegacijo Slovencev v Italiji.

Po drugi strani se je pojavila odjuga tudi v Sloveniji za časa vlade Staneta Kavčiča. Poleg drugih vprašanj se je vodstvo stranka Slovenska skupnost razšlo tudi zaradi vprašanja odnosov do Jugoslavije. Leta 1975 je nastala enotna deželna stranka Slovenska skupnost (SSk), ki je zagovarjala dialog in sodelovanje s socialistično Slovenijo. Podpora matice se je začela počasi širiti tudi na katoliške organizacije in zveze. Proti koncu šestdesetih let 20. stoletja se je zdelo, da je prišel čas za rešitev še edinega resnega neurejenega vprašanja med Italijo in Jugoslavijo, za mednarodno potrditev meje med nekdanjima conama A in B Svobodnega tržaškega ozemlja. Vse to se je zgodilo nekaj let kasneje s podpisom sporazuma v mestecu Osimo leta 1975.

Podpis osimskih sporazumov je na Tržaškem sprožil ostre reakcije, saj so zbirali podpise proti sporazumom. Iz tega je nastala Lista za Trst, ki je v Trstu prevzela politično oblast in za precej let zavrla proces zbliževanja med državama. Kot ponavadi je pri tem trpela manjšina, saj je bil ustavljen načrt o sprejetju zakona za globalno zaščito Slovencev v Italiji, ki se je že kazal na obzoru.⁹

V avgustu 1968 ali 1969 sem prvič slišal za enotni (ali skupni) slovenski kulturni prostor v predavanju Ernesta Petriča na Mladinski šoli v Mladinskem domu v Bohinju, kamor je Zveza mladine Slovenije (ZMS) vabila mlade Slovence iz zamejstva. Taka srečanja so si sledila skozi vsa sedemdeseta leta, nato so jih nadgradili mladi iz Italije s prirejanjem rednih srečanj v avgustu v Mladinskem domu v Bohinju v organizaciji Mladinskega odbora SKGZ, Mladinskega krožka iz Trsta in Mladinskega krožka iz Gorice. Takrat so se začele v Italijo nemoteno pretakati informacije o dogajanju v Sloveniji.

Omenjena odjuga v Sloveniji je pripomogla tudi k temu, da je začela Slovenska zamejska skavtska organizacija (SZSO) na prelomu šestdesetih v sedemdeseta leta prirejati redna letna taborjenja v Sloveniji, medtem ko jih je dotlej prirejala v Italiji in Avstriji. Organizacija slovenskih tabornikov v Italiji Rod Modrega vala pa je sistematično prirejala letna taborjenja za svoje člane v matični Sloveniji od svoje ustanovitve v letu 1953 dalje.¹⁰

9 Kacin Wohinz-Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 72. Glej tudi: Pahor, Primorski Slovenci pod Italijo, str. 180–183.

10 Zapisano po spomnih avtorja prispevka M. P.

Situacija se je ideološko ohladila in zaostрила pod vplivom razmer v matični domovini, kjer je konec leta 1972 prišlo do čistke t. i. »liberalcev«. Zasuk v marksistično ortodoksno je skalil odnose s Stranko slovenske skupnosti. Leta 1976 je bila ustanovljena druga krovna organizacija Svet slovenskih organizacij (SSO) kot protiutež SKGZ, ki je bila ustanovljena jeseni 1954 po razpustu OF v Trstu.

Ločitev duhov, ki so jo povzročili slovenski oziroma jugoslovanski dogodki, se je najbolj nazorno izražala na straneh revije *Zaliv* (1966–1990). V njej so pisatelj Boris Pahor in somišljeniki izražali dvome o pogubni in nenačelni politiki o narodnem vprašanju, ki je temeljila na marksističnih izhodiščih, ki jih je takrat podpirala SKGZ med Slovenci v Italiji. Vrelišče je bilo doseženo, ko je Boris Pahor z Alojzom Rebulo leta 1975 izdal brošurico o Edvardu Kocbeku. Takrat so slovenske oblasti Borisu Pahorju prepovedale vstop v državo, somišljenike in sofinancerje publikacije pa ustavljale na meji. Nastala je tudi časopisna polemika, ki je iz matice segla v zamejstvo ter v širšo evropsko javnost.¹¹

Pripadniki katoliškega tabora so od leta 1966 prirejali študijske dneve Draga, kjer so se zbirali Slovenci iz zamejstva, zdomstva in matice. Posebno prva leta so bila močno obarvana z antikomunizmom, kasneje so predavanja in predvsem diskusije dobili bolj pluralističen značaj. Vsekakor je Draga pripomogla k demokratizaciji slovenske družbe.¹²

Nedvomno bi bila bolj uspešna, če bi opustila močne desne strune. Ob osamosvojitvi in po njej je nova slovenska Demosova vlada nagradila organizatorje Drage za prispevek k spremembam v sodobni slovenski družbi in za prehod iz enopartijskega v večstrankarski model zahodne parlamentarne demokracije.

V vsem tem ideološkem razhajanju in polemiziranju je vladala kriza v odnosih med obema državama, bili so slabi gospodarski časi, a manjšina je le zmogla toliko enotnosti in notranje sloge, da je 20. maja 1984 na Travniku v Gorici priredila protestno manifestacijo, ki se je je udeležilo okrog 12.000 Slovencev v Italiji. To je bila ponovitev shoda antifašistov septembra 1980 v Bazovici ob 50. obletnici ustrelitve štirih junakov. Manifestacije se je udeležilo približno enako število ljudi. Novembra 1981 je bil dograjen Kulturni dom v Gorici, ki je dobila moderen in dostojen kulturni in športni center v samem mestnem središču.¹³

Dolgotrajna pomoč iz matične Slovenije se je izkazala tudi po letu 1976, ko je priskočila na pomoč po potresu v Benečiji in Reziji. Poleg človeške solidarnosti in pomoči je to pomenilo zблиžanje matice z Benečijo in Rezijo, ki so jo začeli na novo odkrivati, potem ko je bila dolga leta skorajda pozabljena. Benečani

11 Kacin Wohinz-Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 162.

12 Pahor, *Primorski Slovenci pod Italijo*, str. 172–173.

13 Pahor, *Primorski Slovenci pod Italijo*, str. 184.

in Režijani pa so se zavedali, od kod prihaja pomoč: iz Slovenije in od drugih Slovencev v Italiji.

V letu 1984 je bil v Špetru Slovenov ustanovljen zasebni slovenski vrtec. Vodilo je bilo podobno tistemu iz Trsta v letu 1887, torej 100 let prej. Država Italija ni ustanovila slovenske šole, zato so jo morali ustanoviti Slovenci sami ob pomoči prijateljev. V letu 1887 jo je v Trstu ustanovila Družba sv. Cirila in Metoda, leta 1984 pa v Benečiji Zavod za slovensko izobraževanje (pod okriljem SKGZ in ob pomoči Slovenije). Danes obstaja Dvojezični šolski center z vrtcem (3 leta), petletno osnovno šolo in triletno nižjo srednjo šolo.

Tako politiko lepo zaokrožijo besede Borisa Raceta, dolgoletnega predsednika SKGZ, ki jih je izrekel leta 1986 ob svoji 70-letnici in v zadnjem letu mandata: »Zavedamo se, da sami brez matičnega naroda in brez njegove države ne bi uspeli. Povojni čas nam je priča za to. Ne glede na ustavne obveznosti je naravno, da se tudi država matičnega naroda prizadeto in neprestano zanima za manjšine jugoslovanskih narodov, posebno še, če jo za to pooblaščajo mednarodne pogodbe.«¹⁴

V bogastvu večplastnosti organizacij, ki so jih Slovenci ustvarili v Italiji po drugi svetovni vojni (okrog 300), se kaže po eni strani njihova vitalnost, saj temeljijo večinoma na prostovoljnem delu, po drugi strani pa strankarska in ideološka razvejanost. To je posebej očitno na političnem področju, na katerem kljub obstoju enotne delegacije oziroma skupnega zastopstva Slovencev v Italiji ni bilo mogoče oblikovati telesa, ki bi po svoji politični teži predstavljalo manjšino v dialogu z italijanskimi oblastmi in matico. V drugi polovici osemdesetih let, ko je jugoslovansko družbo zajela gospodarska in politična kriza, po kateri je zaradi razpada federacije nastala samostojna država Slovenija, je to postalo očitno.

Čeprav je v zamejstvu že od prvega povojnega obdobja v delu Franca Jeze živela misel o samostojni Sloveniji, so bile jugoslovanske ideje in iluzije močno zasidrane v javnem mnenju. Posebno levičarsko usmerjen del manjšine ni znal pravilno razumeti razsežnosti in usodnosti slovenske pomladi, temveč se je tako dolgo solidariziral z jugoslovansko nomenklaturo, da so ga dogodki prehiteli. Ob spremembi v Republiki Sloveniji po volitvah aprila 1990 je izgubil privilegirani položaj, ki ga je imel dolga desetletja z uradno Ljubljano, s tem pa tudi velik del moči v zamejski stvarnosti. V iskanju novih opor se je močno naslonil na Socialistično stranko Italije (PSI), ki je z ljudmi, kot sta Bettino Craxi in Gianni De Michelis, odločilno vplivala na italijansko politično prizorišče. Po padcu berlinskega zidu in sovjetske države je bila rimska vlada prepričana, da se ji ponujajo velike možnosti v Podonavju in na Balkanu. V ta okvir je spadala ustanovitev novega časopisa Republika, ki je izhajal iz časopisa Primorski dnevnik

14 Race, Krivo prerokovanje, str. 60.

in bi moral pokrivati celoten slovenski prostor. Ustanovitev lista so spremljale še druge gospodarske pobude. Takrat je bila morda vzpostavljena prevelika naveza SKGZ z Rimom. Sicer pa je ves načrt v nekaj letih propadel s padcem Craxija in z afero podkupovanja politikov v Italiji.¹⁵

Ker je bila omenjena SKGZ, navajam dogodek, kateremu sem leta 1987 prisostvoval osebno kmalu po izidu znamenite 57. številke Nove revije, ki je vsebovala prispevke za slovenski narodni program (Tine Hribar, Ivan Urbančič, Dimitrij Rupel, Spomenka Hribar, Jože Pučnik, France Bučar, Drago Jančar, Niko Grafenauer in drugi) in je dvignila mnogo prahu v slovenski in jugoslovanski javnosti. Političen odmev se je pojavil tudi v tisku med Slovenci v Italiji. Mnenja so bila različna. Na vsak način sta SZDL v Ljubljani in SKGZ v Trstu sklenila, da je potrebno v prvi osebi obvestiti in razložiti stališče večjemu številu organizacij in oseb. SKGZ je v soboto dopoldne sklicala srečanje predstavnikov svojih članic v Gregorčičevi dvorani v Trstu v Ulici sv. Frančiška 20. Polno dvorano je nagovoril Jože Smole (1927–1996), takratni predsednik SZDL Slovenije. Ta organizacija je bila pristojna, da skrbi, tudi finančno, za delovanje organizacij slovenskih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. Nagovor in diskusija sta trajala nekaj ur.

Če naredimo korak nazaj, vidimo, kako so se posamezniki in organizacije odzivali na spremembe in dogajanja v matični Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja. Pisatelj Alojz Rebula je v nagovoru mladim med drugim rekel: »Pojem manjšinstva naj ti bo samo geografski in nič več. Sploh ne uporabljaj izraza manjšina. Če vzamemo pojem enotnega slovenskega kulturnega prostora zares, potem smo narodna skupnost in ne manjšina. Civilizacijsko in kulturno manjšinstva ne priznavaj! Če se ukvarjaš z umetnostjo ali znanostjo, ponosno odklanjaj vsako sočutno prizanesljivost matice! Za enotni kulturni prostor neusmiljeno enotno kvalitetno merilo!«¹⁶

Izjavo o enotnem kulturnem slovenskem prostoru je v letu 1985 sprejel Plenum kulturnih delavcev OF.

Pri iskanju izjav in sporočil sem se skušal izogniti naslovom in člankom dnevnega časopisja, ki je sprotno in emocionalno. Tako sem poiskal zapise, ki so bili zapisani z odmaknjenostjo ali, bolje povedano, zapise, ki so nastali bolj razumsko kot emocionalno.

Filibert Benedetič, dolgoletni ravnatelj Stalnega slovenskega gledališča in direktor slovenskega programa na deželni sedežu RAI v Trstu, je leta 1989 zapisal: »Slovensko poletje 1988 bo ostalo zapisano v zgodovinski kroniki s poplavo tiskovnih sporočil, protestov, manifestacij in raznoraznih stališč v zvezi z dogajanjem okrog sojenja Janši, Tasiću, Zavrlu, Borštnerju na vojaškem sodišču

15 Kacin Wohinz-Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 169.

16 Rebula, Pismo mlademu Slovencu, str. 138.

v Ljubljani. Svoboda izraza in misli v duhu največje svobode tiska, s katero se lahko postavlja zapadna Evropa, se je v Sloveniji ob tej priliki razbohotila do take mere, da je sporočanje preko sredstev javnega obveščanja monopoliziralo vso pozornost in dajalo vtis, da gre za pripravo v nov sistem pravicnega družbeno političnega pluralizma. V tej poplavi so se tokovi, sprva usmerjeni k jasnim ciljem zaščite suverenosti slovenskega naroda, demokratizacije političnega sistema, preнове socializma po meri človeka, predvsem pa zaščite človekovih pravic in opredeljevanja za temeljna izhodišča pravne države, kaj kmalu zapletli v bolj ali manj vidne podvodne vrtince, ki so ponovno začeli vleči proti dnu, v stare utečene struge. Toda slovenska 'glasnost' je stekla in v praksi predstavila pravila demokratične preнове.

Ob tako izpričani 'glasnosti' obstaja resna nevarnost, da bi človek, ki ni poblizu seznanjen z zapletenim položajem v Jugoslaviji, katere del je Slovenija (...), izgubil pravo orientacijo. Vojaški proces v Ljubljani je sprožil ogorčeno reakcijo vse slovenske javnosti. Šlo je za načelna, a tudi praktična vprašanja, od kršenja suverene pravice naroda do rabe lastnega jezika v lastni državi, kot je bil primer uradnega vodenja razprave, ki je potekala v srbohrvaščini, do načina postopanja organov vojaške varnostne službe pri raziskavah in iskanju krivcev v zvezi z razvpitim ukradenim tajnim dokumentom, od zaznamovanja represivnih načrtov proti privržencem demokratične obnove, zlasti še proti slovenskim intelektualcem in kulturnikom, osumljenim sovražne dejavnosti proti državi, pa do poskusa diskreditiranja političnega vodstva republike Slovenije. (...) Vse reakcije so odražale globoko prizadetost zaradi nespoštovanja narodovega dostojanstva in kršenja osnovnih načel zakonite pravne države. Mednarodni tisk je zato poročal o tem protestu in je to pretreslo celotno državo Jugoslavijo do temeljev vse do razbobnane in spektakularne 17. seje Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije. Mednarodni tisk je k temu dodal še spopad med Slobodanom Miloševićem in Milanom Kučanom. (...) Slovenija ni bila še nikoli deležna take pozornosti in tolikšne popularnosti v mednarodnem tisku (zlasti še v italijanskem).¹⁷

Nedvomno je bila v širši javnosti najbolj poznana osebnost Milana Kučana, predsednika predsedstva CK ZK Slovenije. Z njim se je konec leta 1989 pogovarjal Vojmir Tavčar, novinar Primorskega dnevnika v Trstu. Na vprašanje o vzrokih kriz v socialističnih družbah je Kučan odgovoril: »Najprej je treba povedati, da procesa, ki danes označuje dogajanje v Sloveniji in Jugoslaviji, ni mogoče razumeti zunaj splošnih karakteristik jugoslovanske krize. Ta kriza, in o tem ni več spora, je vendarle sistemska kriza. In na to sistemsko krizo je mogoče odgovoriti učinkovito s korenitimi družbenimi reformami, in to takimi, ki skušajo ohraniti in uveljaviti ideje socializma v bistveno spremenjenih razmerah.«

17 Benedetič, Iz slovenske kronike, str. 102–104.

Na vprašanje novinarja, ali gre za krizo realnega socializma ali bolj na splošno za krizo marksizma, je bil odgovor naslednji: »Nedvomno je to kriza realnega socializma. Z marksizmom pa je tako, kakor ga kdo razume. Kdor ga hoče razumeti kot zaprt filozofsko miselni sistem, si lahko razlaga, da gre tudi za krizo marksizma. Mi tolmačimo marksizem kot odprt, kritični in dialektični miselni sistem, ki je sposoben slediti miselnim in gospodarskim tokovom v svetu in v družbi ter sproti iskati miselne uporabne, teoretično dosledne odgovore.« Sledilo je vprašanje, ali je mogoče, da se v Jugoslaviji razvijejo različni sistemi: »Velik problem je, da nimamo vgrajenih mehanizmov, s katerimi bi demokratično presegali razlike in iskali sintezo ali pa ugotavljali tiste razlike, s katerimi je treba pač v federativni večnacionalni državi živeti. Mi nismo vajeni živeti z razliko, ne da bi se ta spremenila v politični konflikt.« Tavčar je nato Kučana vprašal, kako se lahko razvije politični pluralizem v Sloveniji in Jugoslaviji. Odgovor se je glasil: »Težko se bo razvil. Če pa res hočemo iz krize in če res mislimo, da je težišče v gospodarski reformi, se moramo zavedati, da brez vzporedne reforme političnega sistema, brez demokracije in z njo povezane kulture pluralizma ne bo šlo.«

Novinar Tavčar je nato zapisal, da v Italiji pravijo, da je treba ločiti stranko (ZKS) od države: ali ZKS res sestopa z oblasti?: »Sedaj želimo preveriti legitimnost na demokratičnih volitvah na osnovi svojega programa.« Sledilo je vprašanje: Kako gledate na prispevek, ki ga Slovenci, ki živijo v Italiji in Avstriji, lahko dajo procesu demokratizacije matičnega naroda? Kučanov odgovor: »Vajeni smo, da gledamo le na tok, ki teče od matice k manjšinam. Zdi se mi, da z odpiranjem Slovenije in Jugoslavije v Evropo postaja vse pomembnejši tok, ki teče od naših manjšin k nam. Te skupnosti so svojo gospodarsko in politično vizijo oblikovale v drugih družbenih in gospodarskih sistemih ter imajo tiste izkušnje, ki jih mi nimamo.« Tavčar je nato zapisal: Omenili ste Evropo. Kaj konkretno pomeni Evropa za Slovenijo? Odgovor Kučana je bil: »Evropa pomeni za Slovenijo doseganje tistih standardov življenja in dela, ki jih je deležen človek, ki živi, dela in ustvarja v deželah, v katerih tečejo intenzivni integracijski procesi oblikovanja evropskega prostora na pragu tretjega tisočletja. To so vse tiste stvari, ki danes gradijo na individualnosti človeka, na spoštovanju njegovih pravic in svoboščin, na njegovi politični in gospodarski pobudi, na svobodi gibanja in svobodnega pretoka blaga, idej in informacij.«¹⁸

Iz pogovora sem povzel le nekaj ključnih vprašanj in odgovorov. Vsekakor lahko dodamo, da je ZKS na volitvah izgubila, Milan Kučan se je uveljavil in postal predsednik samostojne in suverene Slovenije, slovenske manjšine pa so ostale na robu kot vedno.

18 Tavčar, Potrebna nam je kultura pluralizma.

Igor Škamperle, Slovenec iz Trsta, planinec, filozof in profesor na Univerzi v Ljubljani, je leta 1989 zapisal daljše razmišljanje. Njegov zapis je zanimiv, ker je pogled Tržačana, intelektualca, ki je takrat živel med Ljubljano in Trstom. »Vsekakor je treba omeniti, da je bilo v letu, ki se izteka, narejenih v Sloveniji več pomembnih korakov na poti demokratizacije. Omenimo lahko nastanek številnih političnih zvez oziroma gibanj, ki pa za zdaj še nimajo zagotovljenega samostojnega statusa. (...) Globalno vzeto, se tudi med vrste uradne politike utira pot spoznanja, da se mora mesto odločanja in vrhovne državne oblasti prenesti iz vrst Zveze komunistov na skupščino (t.j. parlament). (...) Prva priložnost, kjer se bo lahko pokazalo kaj konkretnega, bodo spomladanske volitve (1990). Mnogi od njih pričakujejo korenit preobrat. (...) Naslednji pomembni korak so bila razpravljanja okrog spremembe slovenske ustave. (...) Naslednji hud problem je Jugoslavija. Z njo ne gre, brez nje pa tudi ne. (...) Medtem si na Slovenskem in na Hrvaškem utira pot mnenje, naj Jugoslavija resnično postane federacija, t.j. zveza suverenih držav, določena s federalno pogodbo. (...) Priseganje na "formalnost" in na pravno državo, kar je utiralo pot demokraciji skozi ideološke poplave, je bilo v preteklih letih zelo koristno. Ostati zdaj na teh pozicijah, kot bi bila pravna država alfa in omega vsega, pa se mi zdi *nezadostno*. Italija je pravna država, z edinstveno, zelo bogato formalno demokracijo, slovenska manjšina pa čaka na ustrezno zakonsko zakonodajo že več desetletij. (...) Kako bo Slovenija krenila naprej, je težko reči. (...) Prav tako bo težko prebiti spono – komunizem/antikomunizem, ki ji nekateri spet podlegajo.«¹⁹

Za zaključek sem si izbral misli Jožeta Šušmelja, diplomata in politika, ki je bil jugoslovanski in nato slovenski generalni konzul v Trstu, župan Nove Gorice, publicist, da se omejim le na nekatere njegove odgovorne naloge in funkcije: »Dogajanja v Jugoslaviji in Sloveniji v zadnjem letu (1991, op. p.), predvsem plebiscitarna odločitev Slovencev za samostojno državo, so tudi med Slovenci v Italiji, zlasti med tistimi, ki niso poglobljeno spremljali dolgoletnih notranjih trenj med jugoslovanskimi republikami, vzbudila presenečenje in začudenje. Družbene spremembe s tragičnimi posledicami, do katerih prihaja na tem jugoslovanskem ozemlju pa tudi v nekaterih državah vzhodne Evrope, niso samo posledica razpada komunizma; korenine teh dogajanj segajo v obdobje prejšnjega in na začetek tega stoletja (20. stoletja, op. p.), ko niso vsi narodi v Evropi imeli te sreče, da bi oblikovali svojo nacionalno državo. (...) Stara struktura politične oblasti ni bila sposobna preoblikovati socialističnega sistema v moderni tržni sistem gospodarstva. Republike so začele iskati svoje rešitve, slabil se je vpliv centralne oblasti, povečevala se je njena nemoč. Tudi predlogi Slovenije v smeri demokratizacije družbe so bili v zvezni skupščini večinsko

19 Škamperle, Križpotja slovenske pomladi.

odklonjeni ter označeni za separatistične in rušilne za Jugoslavijo. Sloveniji ni ostalo drugega, kot da sprejme svoje ustavne rešitve, neodvisne od zvezne države. To je omogočilo uvajanje večstrankarskega sistema, zaščito človekovih pravic in svoboščin, enakopravnost vseh oblik lastnine ter uvajanje gospodarstva na tržni podlagi. (...) Zgodovine se ne da prehitovati. Narodi, ki so bili zaradi različnih zgodovinskih razlogov prikrajšani za oblikovanje svoje državnosti, hočejo to nadoknaditi. Sestavni del nacionalne samostojnosti je tudi državna suverenost. (...) V združeno Evropo se ne da priti po bližnjicah, s spregledovanjem pravic manjših narodov; če si to Evropo v resnici želimo in si jo predstavljamo kot skupen, demokratičen dom velikih in malih narodov.«²⁰

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

NŠK – Narodna in študijska knjižnica v Trstu

Literatura

Benedetič, Filibert. Iz slovenske kronike v letu 1988. V: *Jadranski koledar za leto 1989*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1989, str. 101–104.

Kacin Wohinz, Milica; Pirjevec, Jože. *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana : Založba Nova revija, 2000.

Pahor, Milan. Evropski vplivi na slovensko družbo. Primer mesta Trst. V: Troha, Nevenka, Šorn, Mojca, Balkovec Bojan (ur.). *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 35), 2008, str. 115–137.

Pahor, Milan. Obujanje kulturno-prosvetnega delovanja v Trstu v letih 1945–1947. *Acta Histriae*, VI, 1998, str. 215–232.

Pahor, Milan. Primorski Slovenci pod Italijo 1918–2000. V: Granda, Stane, Šatej, Barbara (ur.). *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: zbornik referatov: 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001, str. 153–198.

20 Šušmelj, Ozadja razkranjanja.

Pahor, Milan. September 1943, prva svoboda. V: *Jadranski koledar za leto 1983*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1983, str. 23–33.

Pahor, Milan. *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od avstroogrške monarhije do italijanske republike*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 2004.

Pahor, Milan. 40-letnica nastanka OF na Tržaškem. V: *Jadranski koledar za leto 1981*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1981, str. 36–54.

Race, Boris. Krivo prerokovanje. V: *Jadranski koledar za leto 1987*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1987, str. 57–61.

Rebula, Alojz. Pismo mlademu Slovincu. V: *Jadranski koledar za leto 1988*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1988, str. 137–140.

Škamperle, Igor. Križpotja slovenske pomladi. V: *Jadranski koledar za leto 1990*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1990, str. 33–36.

Šušmelj, Jože. Ozadja razkrajanja. V: *Jadranski koledar za leto 1992*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1992, str. 23–27.

Tavčar, Vojmir: Potrebna nam je kultura pluralizma. V: *Jadranski koledar za leto 1990*. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1990, str. 27–32.